

Тема 6. Церква в добу визвольних змагань українського народу за державну незалежність

План

1. Організаційний стан релігійних організацій в Україні напередодні та після Лютого 1917 р.
2. Релігія та церква в умовах національного державного будівництва за часів УНР та Української Держави.
3. Всеукраїнський православний церковний Собор 1918 р. : підготовка та наслідки.

Основні поняття:

Національна революція, Всеукраїнський православний церковний Собор, Всеукраїнська православна церковна рада, Міністерство ісповідань, “Закон про вищий уряд Української автокефальної православної соборної церкви”.

Література:

1. Андрусишин Б.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР) : Навч. посібн. – К., 1997.
2. Гамрецький Ю.М. Православна церква на Україні на зламі епох (1917–1918 рр.) // Укр. історичн. журн. – 1989. – № 11. – С. 47–49.
3. Ільченко І. Церковні братства України в 1918–1919 рр. // ЛІС. – 1996. – № 5. – С. 34–36.
4. Історія православної церкви в Україні. Зб. наук. праць. – К., 1997.
5. История евангельских христианбаптистов в СССР. – М., 1989.
6. История Русской Православной Церкви. 1917–1990. – М., 1994.
7. Липківський Василь, митр. Відродження Церкви в Україні. 1917–1930. – Торонто, 1959 [репринт б м. і р.].
8. Мартирологія українських церков : У 4-х т. – Т. 1. Українська Православна Церква : Док., матеріали, християнський самвидав. – Торонто; Балтимор, 1988.
9. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. – М., 1995.
10. Реєнт О.П., Лисенко О.П. Українська національна ідея і християнство. – К., 1997.
11. 1917 : релігія, церква, суспільство. Хроніка подій // ЛІС. – 1997. – № 11-12. – С. 16–18.
12. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради) : Навч. посібн. – К., 1997.
13. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) : Навч. посібн. – К., 1997.
14. Український церковно-визвольний рух і утворення української автокефальної православної церкви. – К., 1997.

Питання 1. Висвітлення питання слід почати з характеристики конкретно-історичної обстановки напередодні 1917 р. в Україні, яка характеризувалася загальнополітичною кризою самодержавної системи та

загостренням соціальних суперечностей, що в свою чергу зумовило активізацію революційного руху.

Проблеми постали в різних галузях церковного життя: догматичній, богослужбовій, організаційно-структурній, політичній, національно-культурній, обрядовій, етичній та ін. Найбільш гостро стояло завдання пошуку оптимального для церкви місця в системі її державних зв'язків.

Важливо вказати, що перемога Лютневої революції дала могутній імпульс рухові за реформування багатьох сторін церковного життя. Демократичні перетворення одразу ж захопили церковну сферу. Вже 3 березня було замінено керівництво Святійшого Синоду: призначено нового обер-прокурора, і майже повністю оновлений його склад.

Необхідно навести дані про політику Тимчасового уряду, яка була важливим фактором політичної еволюції церкви та зміни її статусу в державі. 14 липня 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв постанову "Про свободу совісті", яка декларувала ліквідацію всіх обмежень в громадянських і політичних правах за ознакою віровизнання. Проте церква не була відокремлена від держави і продовжувала користуватись її підтримкою. За церковними установами зберігалось ведення актів громадянського стану. В світських навчальних закладах дозволялось викладання релігійних дисциплін.

Зовнішнім проявом нового стала заміна 5 серпня 1917 р. Святійшого Синоду Міністерством ісповідань. Його очолив кандидат богослов'я, член російської партії конституційних демократів Антон Карташев. Проте Міністерство ісповідань і уряд не мали найближчих намірів ламати всю систему зв'язків церкви з державою, вважаючи за доцільне врахувати думку самої церкви. Її незабаром мав висловити Помісний Собор РПЦ, роботу якого планувалося відкрити 15 серпня.

Тимчасовий уряд спробував залишити за собою право вето у вирішенні Собором питання про повне відокремлення церкви від держави. Про таке право нагадав делегатам Собору міністр ісповідань у своїй промові 16 серпня 1917 р.

Тактика уряду була обережною. Це пояснювалось як калейдоскопічною зміною політичної ситуації в країні, так і пов'язаними з цим кадровими перетасовками в уряді.

Організаційний стан різних конфесій доцільно прослідкувати залучаючи матеріали про роботу церковних з'їздів і соборів. При цьому варто розглянути і порівняти склад церковних зібрань і головні результати їх роботи.

На вимогу часу одним з першочергових постало питання про організацію демократичного церковного управління. Документи Київського (12–18 квітня 1917 р.), Херсоно-Одеського (19–26 квітня), Чернігівського (30 квітня – 5 травня) та ін. єпархіальних з'їздів дають змогу стверджувати, що приймалися ухвали про запровадження принципу виборності духовенства і церковних посад, залучення широких верств віруючих до участі в парафіяльному житті, створення гласного незалежного духовного суду, перебудову системи духовної освіти тощо.

Вже з березня, коли повсюдно прокотилася хвиля масової підтримки церквою нового політичного режиму (на пастирських нарадах, зборах, з'їздах духовенства і мирян тощо), з новою силою залунали гасла про її звільнення з під опіки держави. Ці гасла висували практично скрізь.

Питання 2. При розгляді питання слід продовжити дослідження залежності внутрішнього стану конфесій від розвитку революційного процесу і державної політики.

З постановам на історичній арені Української Центральної Ради, частина духовенства і віруючих України сприйняла її, як уособлення своїх політичних симпатій та надій.

Домагання Центральної Ради про надання Україні національно-державної автономії в складі докорінно демократизованої та перебудованої на федеративних засадах колишньої Російської імперії, як правило, ставилося духовенством та віруючими у зв'язок з адміністративною самостійністю релігійних спільнот в Україні.

Слід показати, що листопадові події були каталізатором стрімкої поляризації політичних орієнтацій світської та духовної влади.

7 листопада 1917 р. Центральна Рада проголосила про утворення автономної Української Народної Республіки (УНР). Поряд з основними демократичними свободами в ній гарантувалася і свобода совісті. Церковні та монастирські землі (нарівні з іншими “нетрудовими”) мали перейти “земельним комітетам, обраним народом”.

Варто простежити, що залучення Центральною Радою духовенства до державотворення було слабким. Для політизованих кіл української громадськості приматом політичної поведінки слугували партійні програми та політичні установки керівних структур, в яких роль релігії була пониженою.

Плин часу суттєво коригував політичний курс Центральної Ради щодо церкви. Особливо це стало помітним в останні місяці 1917 року.

Після захоплення влади в Петрограді російськими більшовиками та їх спробами поширити свою владу на Україну, у складі Секретарства внутрішніх справ було створено посаду тимчасового комісара духовних справ.

Поділяючи ідею скликання Всеукраїнського церковного Собору, УЦР вбачала в ньому один із суттєвих факторів активізації державного і культурного будівництва. На Собор було делеговано представника уряду, який закликав дати українській церкві автокефалію.

Ще більшою послідовністю відзначалась релігійна політика Української Держави за часів гетьманату П. Скоропадського.

На протигагу Центральній Раді, Гетьманат одразу розглядав церкву як вагомий чинник національного державного будівництва і бачив її майбутнє в традиційній співпраці з урядовими структурами.

При розгляді державної політики в релігійній сфері студентам слід спиратися на тексти конкретних документів, зокрема – “Закон про

тимчасовий державний устрій України”, підписаний гетьманом 29 квітня, що проголосив православну церкву первенствующою. Департамент ісповідань УНР, який був лише часткою Міністерства внутрішніх справ, поступився місцем більш повновладній структурі – Міністерству ісповідань.

При характеристиці політики уряду, важливо зазначити, що кроки міністерства виявилися досить зваженими і послідовними. Вони зводились, передусім, до намагання локалізувати конфлікт у церкві та забезпечити об’єднання віруючих громадян на засадах ідей єдності православ’я та Української державності. Це намагання втілювалося в форму цілеспрямованої підготовчої роботи до другої сесії Собору, розробки законопроекту про державне утримання духовенства, випуску офіційного інформаційного видання “Віра та держава”, численної релігійної літератури, уникненні радикальних дій при реформуванні сфери релігійного життя тощо.

У відповіді на питання студенти повинні показати, що за умов нерозв’язаності соціальних проблем серед опозиційних гетьманатів сил росло невдоволення і релігійною політикою. Тому Директорія УНР каталізувала національне церковне будівництво і законом від 1 січня 1919 р. проголосила автокефалію православної церкви в Україні. Ключовою тезою його була декларація: “Українська автокефальна церква з її синодом і духовною ієрархією ні в якій залежності від Всеросійського патріарха не стоїть”. Закон визначав структуру церкви та форми її керівництва. Передбачалося, що управлінські структури церкви утримуються коштом держави. Постанови собору, що мали державне значення або вимагали видатку грошей з державного бюджету, підлягали розгляду і затвердженню законодавчими органами.

Міністерство ісповідань скликало з’їзд єпископів, який сформував синод, що одержав назву Всеукраїнська Вища Освященна Рада. До її складу увійшли три єпископи, священники, дяки й миряни.

З ускладненням для Директорії військово-політичної обстановки та відступом військ УНР на захід Всеукраїнська Вища Освященна Рада, що залишилась у Києві, фактично припинила своє існування.

В кінці січня 1919 р. до Константинополя було направлено посольство УНР, яке мало доручення на переговори з Вселенським патріархом у справі визнання автокефалії, проте його робота успіхом не увінчалась.

Активізація церковного будівництва в УНР відбулася з осені 1919 р, коли становище Директорії дещо стабілізувалося. Було відновлено роботу Синоду, видано низку законів по реформуванню устрою церкви, проведено плідну перекладницьку працю над текстами Св. Письма, влаштовано курси для підготовки кліру до подальшого національного реформування церкви.

Підведемо висновок: ініціативу у відродженні та розбудові української православної церкви взяла на себе державна влада. Проте всі ці заходи були зустрінуті категоричним неприйняттям великодержавницьки і консервативно настроєною ієрархією, а тому гальмувалися.

Питання 3. Підготовка питання потребує узагальнення багатьох подій, самостійного підходу до їх аналізу.

Восени 1917 р. помітно структурувалося крило поборників національних церковних реформ. У листопаді за ініціативою київського протоієрея Василя Липківського виникло і почало розгортати свою діяльність “Братство Воскресіння Христа”. Одним із головних напрямків своєї діяльності братство обрало підготовку Всеукраїнського церковного Собору.

Скликання Собору також ініціював III Всеукраїнський військовий з’їзд (листопад 1917 р.), який сформував церковну комісію, що в середині листопада стала складовою часткою нового Організаційного комітету по скликанню Собору.

23 листопада названий комітет реорганізувався в Тимчасову Всеукраїнську Православну Церковну Рад (ВПЦР), яка до скликання Собору проголосила себе вищою церковною владою в Україні.

Зауважимо, що ВПЦР постала як представницький орган.

Після повернення з Москви її делегації, яка одержала патріарше благословення на скликання Собору, було оголошено звернення до українського народу, в якому ідея скликання називалася загальнонаціональною. Одночасно повідомлялося про норми представництва на Соборі. Вони свідчили про наміри керівників національного церковного руху залучити до будівництва української церкви якнайширші верстви віруючих, не віддаючи перевагу ієрархічній приналежності.

Важливо показати, що найрадикальніше крило прихильників національних церковних реформ діяло енергійно та цілеспрямовано, нерозривно пов’язуючи боротьбу за українську церкву з боротьбою за українську державність.

Прагнучи надати загальнодержавної ваги справі розбудови української церкви, ВПЦР неодноразово надсилала свої делегації до Генерального Секретаріату. Проте бажаного ефекту від цих зустрічей вона не мала.

Необхідно мати на увазі, що програма автокефалії української церкви лякала багатьох своїм радикалізмом, який неминуче мав принести ускладнення у взаємини православної України з Московським патріархатом та внести напругу у парафіяльне життя.

Проблема зрусифікованості церкви в Україні та подолання імперських стереотипів була надзвичайно глибокою і складною. Вона істотно ослабляла демократичний фронт.

В цілому ж кроки у напрямі реформування православної церкви в 1917 р. – на початку 1918 р. в Україні виглядали в значній мірі неузгодженими, нескоординованими. Вони були спричинені низьким рівнем самосвідомості нації та недостатньої політичної структурованості суспільства.

Важливо підкреслити, що поспішність, з якою ВПЦР прагнула скликати Всеукраїнський Собор, негативно позначилась на загальних підсумках передсоборної кампанії.

Через розбіжності поглядів ВПЦР та владних структур церкви на завдання Собору, представництво та організацію його роботи, дата відкриття

форуму неодноразово переносилась. Відкрився він лише 7 січня 1918 р., зібравши 279 делегатів, які, до того ж, репрезентували далеко не всі церковні округи.

На повістку денну були винесені питання про організацію вищого та єпархіального церковного управління в Україні, проведення реформ парафіяльного устрою, здійснення українізації церкви, внесення змін в систему духовної освіти, реформування економічної сфери та ін.

Однак соборна сесія не виправдала сподівань ініціаторів. Співвідношення сил склалося не на користь поборників національно-демократичних реформ. Її робота виявилась нетривалою і реальних наслідків не дала, зосередившись, головним чином, на організаційних моментах.

19 січня через тяжкі політичні обставини (наближення до Києва більшовицьких військ Михайла Муравйова) Соборна рада оголосила перерву в роботі.

У відповіді на питання, студенти повинні показати, що робота другої і третьої сесій Собору виявилася більш плідною.

Друга сесія Собору відкрилась 20 червня завдяки активній підготовчій роботі гетьманського уряду. На її відкритті був присутній гетьман П. Скоропадський. 9 липня переважною більшістю голосів Собор прийняв проект організації управління православною церквою в Україні на правах автономії. Це рішення було ухвалено після видалення (7 липня) з Собору опозиції – членів ВПЦР та лібералів, що тамувало в собі подальшу ескалацію внутрішньоправославного конфлікту.

Собором було визнано за доцільне залишити богослужбовою мовою церковнослов'янську і лише в проповіді, “якщо того побажають парафіяни”, дозволити користуватися українською мовою. За можливе також було визнано “українізацію церковної архітектури та співів”.

Третя сесія Всеукраїнського православного церковного собору, що відкрилась 30 жовтня, одержавши патріарше благословення, остаточно ствердила положення про автономний статус православної церкви в Україні.